

"Du som hör de botfärdigas suckar"

Litanian, relation och skapelse

Tobias Salo

LUNDS UNIVERSITET | CENTRUM FÖR TEOLOGI OCH RELIGIONSVETENSKAP

[KRMK10] [Kyrko- och missionsstudier: Examensarbete för kandidatexamen] 15 hp

Handledare: Clara Nystrand

Examinator: Johanna Gustafsson Lundberg

Termin: Høstterminen 2022

Abstract

I have examined a text known as the litany. The term litany is, within the scope of my essay, the collective name for the text which is also known by other names such as Psalm 700:1, intercessory prayer 8 and Litany - shorter form in the liturgical context of the Church of Sweden.

I have read the litany with a starting point in Gustavo Gutiérrez's liberation theology and Gustaf Wingren's Scandinavian creation theology. After analyzing the litany from the perspectives of these theologians, I have conducted a textual analysis to examine the litany and its possible correlation to three relational perspectives: 1) God, 2) Man, and 3) Creation. The way I have investigated these relational perspectives is based on what is called liturgical theology, that is, the theology that arises through participation in liturgy and the theology that this in turn manifests.

I have also included a perspective based on Karin Oljelund's theory that the linguistic difference between the different handbooks can be understood as a difference in how humans are viewed as passive receivers or active co-creators in creation alongside God and how this can affect the the outcome of my analysis of the litany.

Based on the analysis that arose in connection with this, it can be understood that the liturgical expression found in the litany can influence how man's place and role in creation can in turn be understood.

In my closing chapters I propose that it is possible to discern that this is something that can affect the view of worship in a Christian context - this as a direct result of the illumination of the relationships within creation and between its various parts. At the same time, it is something that can be understood based on the assumption that liturgy creates theology. I also offer suggestions for further research based on my experience throughout the writing of my essay. This culminates in a view that there is a lack of research regarding the function of the litany for the congregation that prays the litany during lent and based on liberation theology and Scandinavian creation theology.

Keywords: liturgical theology, litany, liberation theology, Scandinavian creation theology, creation, structural sin, individual sin

Innehållsförteckning

Abstract

Kapitel 1: Inledning	1
1.1 Bakgrund	1
1.1.1 Förtydligande gällande benämningar	2
1.2 Syfte och frågeställning	2
1.3 Teori och metod	3
1.4 Material	4
1.5 Avgränsning	5
1.6 Forskningsöversikt	5
1.7 Disposition	8
Kapitel 2: Bakgrund	10
2.1 Gustavo Gutiérrez och befrielsesteologi	10
2.2 Gustaf Wingren och skandinavisk skapelsesteologi	15
2.3 Slutsats	18
Kapitel 3: Litanian, liturgi och ömsesidighet	19
3.1 Liturgi och ömsesidighet	19
3.2 Litanian mellan år 1937–2017	21
3.2.1 Litanians historiska kontext	22
3.3 Analys	24
3.4 Slutsatser utifrån Gutiérrez och Wingren	32
Kapitel 4: Sammanfattning	38
Kapitel 5: Resultat	39
5.1 Gud	40
5.2 Människan	42
5.3 Skapelsen	44
5.4 Förslag på vidare forskning	46
Litteraturförteckning	47

Kapitel 1: Inledning

1:1 Bakgrund

Fastetiden innan påsk har under lång tid haft en speciell plats i mitt eget hjärta, främst utifrån att församlingen vädjande sjunger litanian tillsammans till förmån för sig själv, för världen och för allt den innehåller.

Liturgi i gudstjänst kan ses som församlingens svar på Guds inbjudan till gemenskap med Gud och detta blir extra tydligt under den tidsperiod som jag ämnar undersöka i min uppsats, fastetiden.¹ Under den här perioden sjungs litanian i Svenska kyrkan och i denna vädjar församlingen om Guds hjälp och ingripande.

Min huvudsakliga teoretiska ingång är att liturgi skapar och är teologi och vice versa. Genom handlingarna i gudstjänsten ger församlingen uttryck för det som Karin Oljelund menar är centralt: att förståelsen av vad och vem Gud är formas i gudstjänsten. Detta är också min egen teoretiska ingång och min förståelse av kopplingen mellan liturgi och teologi. Oljelund menar att erfarenheten av Gud är av större vikt än en instuderad sådan och hon skriver följande: ”Denna erfarenhet av Gud görs i gudstjänsten och detta innebär att där uppstår teologi, kunskap om Gud.”²

Människans roll i förhållande till sig själv, andra och ytterst Gud är frågor som Gustavo Gutiérrez och Gustaf Wingren båda berör i sina respektive teorier och teologiska formuleringar. I fallet med Gustavo Gutiérrez berör denne befrielse-teologi som kan beskrivas utgå från en solidarisk hållning gentemot människor i någon form av utsatthet och där befrielsen från denna utsatthet är det centrala i det kristna livet och för kristna.³ Gustaf Wingren kan ses vara en representant för det som benämns som skandinavisk skapelseteologi. Fokus för denna teologiska inriktning är att se kopplingen mellan människor, skapelsen och Gud i ett sammanhang av att dessa är djupt sammanflätade. En mer omfattande genomgång av Gutiérrez och Wingren kommer att ske i kapitel två.

¹ Harmon, K. 2008. *The Mystery We Celebrate, the Song We Sing - A Theology of Liturgical Music*. Collegeville: Liturgical Press, s. 43–48.

² Oljelund, K. 2009. *Kristi kropp och Guds folk - en undersökning av ekklesiologin i Svenska kyrkans huvudgudstjänster 1942–2000*. Skellefteå: Artos och Norma Bokförlag, s. 29.

³ Boff, L & Boff, C. 2012. ”Key Themes of Liberation Theology” i *Introducing Liberation Theology*, New York: Orbis Books, s. 3, 43–44.

1.1.1 Förtydligande gällande benämning

I min uppsats primära material finns det flera alternerande benämningar på det som jag ämnar undersöka. Dessa är: 1) psalm 700:1 enligt *Den svenska psalmboken* (2002), 2) förbön 8 enligt *Missale för Svenska kyrkan* (2017) samt 3) litanian enligt *Den svenska psalmboken* (1937).

I syfte att minska antalet alternerande beskrivningar för samma text kommer jag att benämna denna som litanian och sedan vilket år jag hänvisar till. Anledningen till att det finns olika benämningar är att litanian har bearbetats vid åren 1937, 1986 samt 2017. Att jag har valt att använda just termen litanian är på intet vis ett ställningstagande kring vilken text jag anser vara mer korrekt och är inte på något vis ett ställningstagande för de slutsatser som presenteras i mitt arbete.

1.2 Syfte och frågeställning

Syfte

Jag ska inom ramen för min uppsats undersöka hur litanian förhåller sig till och kan tolkas utifrån människans förhållande till Gud, människan och skapelsen, via frågan om människans ansvar som aktiv medskapare, utifrån Karin Oljelunds teori samt hur detta synliggörs i litanian och formar förståelsen av den. Vidare kommer jag sedan att sätta detta i relation till befrielseologiska teorier hos Gustavo Gutiérrez samt Gustaf Wingren och hans teorier om skapelsens förhållande till sig själv, människan och Gud. Detta kommer sedan att sättas i relation till den utveckling som har skett i formuleringen av litanian och dess revisioner mellan åren 1937–2017.

Frågeställning

Hur kan litanian tolkas i ljuset av Karin Oljelunds teori gällande människan som aktiv medskapare tillsammans med Gud samt Gustavo Gutiérrez befrielseologi och Gustaf Wingrens skapelseteologi i förhållande till skapelsen, människan och Gud?

1.3 Teori och metod

Min valda metod för min undersökning är textanalys då mitt primära material behöver sättas in i en kontext för att kunna besvara min frågeställning. Maria Sjöberg menar att kontext och intertextualitet är av stor vikt för förståelsen av historiska texter för att kunna förstå dem utifrån deras historiska sammanhang.⁴

Vad gäller litanian och dess text har jag i första hand genomfört en komparativ analys mellan dess olika versioner mellan åren 1937 och 2017. I den komparativa analysen har jag valt att använda mig av Karin Oljelund och hennes teori gällande liturgisk teologi. Oljelunds teori betonar att liturgi skapar teologi och vice versa.⁵

Oljelunds teori har varit min primära ingång som jag använt mig av för att genomföra undersökningen. Vidare har detta använts som en grund inför diskussionen av litanian i förhållande till Gud, människan och skapelsen utifrån min teoretiska ingång genom Gutiérrez och Wingren.

Jag har i andra hand analyserat den teologi som Gustavo Gutiérrez ger uttryck för i *A Theology of Liberation* och den teologi som Gustaf Wingren ger uttryck för i *Skapelse och lagen* samt *Evangeliet och kyrkan*. Dessa specifika delar kommer att presenteras i kapitel två i den här uppsatsen och kommer att användas som sekundär teoretisk ingång efter Oljelund.

Gällande mitt val av just Gutiérrez och hans befrielseteologi är att hans bidrag till förståelsen av befrielse från strukturell synd är av stor betydelse för min uppsats i det att den omfattar inte bara befrielse från synden som fenomen, utan också för de bitar som kan ses vara sådant som hindra människan från att vara människa fullt ut. I detta menar jag att Gutiérrez teologi och teorier är av relevans för det som jag i min uppsats försöker åstadkomma.

⁴ Sjöberg M. 2020. "Textanalys" i *Metod – guide för historiska studier*. Redaktörer Martin Gustavsson & Yvonne Svenström. Lund: Studentlitteratur, s. 72–73.

⁵ Oljelund 2009, s. 33.

Wingrens bidrag består av hans teologi och teori gällande människans förhållande till Gud. Wingren menar att kärnan i den kristna tron är erfarenheten av Gud i relationerna till våra medmänniskor och att mänskligheten genom detta har ett särskilt ansvar för skapelsen som följd.

Detta har jag sedan använt som en teoretisk ingång i min läsning av litanian för att undersöka hur Gutiérrez och Wingrens respektive teologi förhåller sig till litanian. Anledningen till att jag finner Gutiérrez tankar relevanta för min uppsats är att han diskuterar frågor kring befrielse från utsatthet och min undersökning behandlar de delar i litanian som berör detta och om detta sedan går att förstå utifrån hans teorier.

En av mina teoretiska ingångar är befrielsesteologi såsom den definieras av Gustavo Gutiérrez. Valet av just Gutiérrez är ett medvetet sådant då hans definition av befrielsesteologi är inriktad på ett omskapande av världen där det går att förstå hans teologi utifrån ett ökat fokus på den strukturella synden snarare än den individuella.⁶ Gutiérrez är också den som anses vara grundare av begreppet befrielsesteologi. Längre fram i min uppsats kommer det att ske en utförligare beskrivning av Gustavo Gutiérrez och dennes befrielsesteologi.

Vidare argumenterar Gustaf Wingren i sin bok *Evangeliet och kyrkan* för sin teori gällande återupprättandet av mänskligheten och min undersökning lyfter frågan om detta kan sättas i relation till eller vara något som inte går att kombinera med Gustavo Gutiérrez teorier.⁷

1.4 Material

Det primära materialet består av texten till litanian så som formuleras i *Den svenska psalmboken* (1937 och 2002) samt *Missale för Svenska kyrkan*.

För att kunna svara på min frågeställning och kunna föra en relevant diskussion kring detta är det av vikt att också lyfta in Gustavo Gutiérrez bok *A Theology of Liberation* samt Gustaf Wingren och hans verk *Evangeliet och Kyrkan* samt *Skapelsen och Lagen*. Detta ska sedan användas för att kunna åstadkomma en dialog med dessa två teologer gällande litanian.

⁶ Gutiérrez G. 2001 *A Theology of Liberation*. London: SCM Press, s. 148.

⁷ Wingren G. 1960, *Evangeliet och Kyrkan*. Lund: Gleerups, s. 42.

Just användandet av Gutiérrez *A Theology of Liberation* är ett medvetet sådant då dels Gutiérrez anses vara en hörnsten i myntandet av begreppet befrielsesteologi och tongivande i utformandet av dess definition. *A Theology of Liberation* är det verk som klargör Gutiérrez ståndpunkt gällande begreppet befrielsesteologi och dess innebörd. *Skapelse och lagen* och *Evangeliet och kyrkan* är två verk av Gustaf Wingren som ger en bild av hur Wingrens resonerar kring relationen mellan människor och mellan människor och skapelsen.

1.5 Avgränsning

Jag har i mitt material valt att avgränsa mig till en kristen kontext samt att begränsa undersökningen av materialet till en specifik tradition inom den här kontexten – i det här fallet Svenska kyrkan. I min uppsats har jag också valt att begränsa min undersökning mellan år 1937–2017. Den här historiska avgränsningen görs med tanke på min teoretiska ingång som är Gustavo Gutiérrez befrielsesteologi som utvecklades 1974. Att gå tillbaka längre än 1937 kan ses minska relevansen för denna teoretiska ingång.

1.6 Forskningsöversikt

Det finns inte mycket forskning gällande litanian i förhållande till befrielsesteologi och skandinavisk skapelsesteologi. Det finns däremot forskning gällande annan liturgisk sång och gudstjänstmusik. Ett exempel på detta är en artikel om gregoriansk sång som Sverker Jullander författat: *Gregoriansk sång i svensk gudstjänst – Historiska och aktuella perspektiv*. Det är en artikel som ger en historisk tillbakablick på gregoriansk sång i svenskt gudstjänstliv där Jullander menar att startpunkten för denna typ av musik är år 1897.⁸ Trots att Jullander belyser att det skedde en reform vid 1897 har jag valt att inte starta min undersökning där utan har istället valt år 1937 som utgångspunkt för min uppsats – var god se kapitel 1.5 för ytterligare information om min avgränsning. Artikelns huvudsakliga ämnespresentation är ett belysande av den utveckling som har skett inom Svenska kyrkan avseende psalmboken, men också formen som exempelvis den svenskkyrkliga mässan har tagit som ett resultat av denna utveckling. Även om

⁸ Jullander, S. 2013. "Gregoriansk sång i svensk gudstjänst. Historiska och aktuella perspektiv" i *Svenskt Gudstjänstliv* 87, s. 57–84, <https://journals.lub.lu.se/sgl/article/view/6152>, s. 58.

Jullanders artikel berör formen vid vilken litanian sjungs säger artikeln inte något om specifikt den psalmen – eller psalmen som liturgisk bön, ej heller berör den befrielseologi.

Artikeln *Musica est optimum: Martin Luther's theory of music* undersöker Martin Luthers syn på musik och dess relation till Gud. Artikeln syftar till att bygga vidare på tidigare verk av Carl Schalk och Robin Leaver samt utveckla deras arbete gällande hymnologi. Vidare gör artikeln ansatser till att lägga fram vikten som Martin Luther placerade på musiken som går att förstå som medel för att fokusera på Guds intention med skapelsen.⁹ Vidare lägger författaren också stor vikt vid Luthers definition av musik som en del av skapelsen.¹⁰

Luthers musikteori handlar i breda drag, enligt Loewe som författat artikeln, om hur musiken kopplar samman utövaren och åhöraren med det mest fundamentala i skapelsen – att Gud i skapelsen ger människan en röst som är i Guds avbild enligt Loewes artikel. Detta rör inte uppsatsens primära ansats, men talar för att den kollektiva bönen kan uppfattas som teologi.

I artikeln *Lutheran church music* ger författaren en global historisk översikt över den lutherska kyrkomusiken och dess arv. Robin Leaver ger också en översikt gällande den liturgiska utvecklingen gällande hymnologi med utgångspunkt i *Formula missae*, 1523, och *Deutsche Messe*, 1526. I artikeln ges också en genomgång av de olika typerna av liturgisk musik som står att finna i lutherska sammanhang – vilket litanian kan ses beskrivas som.¹¹

⁹ Loewe, J. A. 2013. *Musica Est Optimum*: Martin Luther's Theory of Music. *Music & Letters*, 94(4), 573–605, Oxford University Press, <https://www.jstor.org/stable/24547377>, s. 575, 578–580, åtkomst 221029.

¹⁰ Loewe 2013, s. 576–577.

¹¹ Leaver, A. R. 2001. *Lutheran Church Music*: Grove Music Online, <https://doi-org.ludwig.lub.lu.se/10.1093/gmo/9781561592630.article.46760>, s. 5–11, åtkomst 221028.

Eva Haettner Aurelius ger i artikeln *Psalmen som händelse och handling* en redovisning för hur psalmer kan tolkas utifrån hermeneutik.¹²

Haettner Aurelius artikel berör betydelsen av texten i förhållande till hur den framförs.¹³ Vidare undersöker och argumenterar Haettner Aurelius för att den sammantagna kontexten när psalmen sjungs är av betydelse för hur den uppfattas av de som är deltagande i sången.¹⁴

Artikeln är delvis relevant för min uppsats då den berör hur psalmer uppfattas av de som är deltagande och detta är en del av min frågeställning gällande litanian.

Karin Oljelund har i sin avhandling *Kristi kropp och Guds folk* presenterat sin undersökning av ecklesiologin i Svenska kyrkans huvudgudstjänster 1942–2000. Oljelund menar i denna, i avsnittet som är relevant för min uppsats, att det har skett ett skifte i Handbok för Svenska kyrkan (1942) under revisionen som sedan mynnar ut i Handbok för Svenska kyrkan (1986).¹⁵ Det Oljelund menar är att i HB42 kan det teologiska materialet tolkas som att människan är en passiv mottagare av Guds nåd. I HB86 menar däremot Oljelund att människan kan inneha en större roll som medskapare och aktiv deltagare i skapelsen - med andra ord beskrivs Gud ha ett större förtroende för människan i HB86.¹⁶

Oljelunds avhandling är av stor relevans för min uppsats i den mån att den talar om människans roll i förhållande till Gud och resterande delar av skapelsen, samt gällande den teologi som uttrycks i liturgin.

Carl Henrik Martlings *Möte mellan de två* beskriver hur liturgi kan ses vara en händelse med de deltagande snarare än för de deltagande.¹⁷

Martlings skrift har relevans för min uppsats i det att han påtalar vikten av att de deltagande är aktiva deltagare snarare än passiva mottagare.

¹² Haettner Aurelius, E. 2020. "Psalmen som händelse och handling" i *Svenskt Gudstjänstliv 95*, <https://journals.lub.lu.se/sgl/article/view/23234>, s. 49, åtkomst 221031.

¹³ Haettner Aurelius 2020, s. 49.

¹⁴ Haettner Aurelius 2020, s. 64.

¹⁵ Oljelund 2009, s. 205.

¹⁶ Oljelund 2009, s. 202–203.

¹⁷ Martling C. H. 1989. *Möte mellan två*. Stockholm: Verbum, s. 17–18.

Martling menar att en liturgisk handling kan, istället för att ses som något för folket, ses om ett förlopp med och i folket. Detta gör Martling genom att tala om det som går att förstå som en liturgisk ömsesidighet som går att förstå som dubbla subjekt i de liturgiska handlingarna.

Carl Henrik Martling ger i *Svensk liturghistoria* en redogörelse för hur den liturgiska utvecklingen har fortskridit i svenskt gudstjänstliv. I samlingen finns avsnitt som berör utvecklingen av den allmänna förbönen och litanians utveckling. För att tillhandahålla en kortfattat historisk kontext är därför de avsnitt som berör litanian och förbön av relevans för uppsatsen.

Det finns även viss forskning som ligger helt eller delvis utanför min valda avgränsning. JM Duncan skrev år 1920 en artikel gällande ”The Preces, Responses and Litany of the English Church: A By-Way of Liturgical History”.¹⁸ I artikeln ger Duncan en historisk tillbakablick på mottagandet av ”Maister Tallis’ Letanie” samt dess musikaliska uppbyggnad. Artikeln är inte aktuell att införliva i uppsatsens övriga del då den ligger utanför de parametrar som jag har ställt upp för min uppsats.

1.7 Disposition

Uppsatsens första kapitel presenterar uppsatsens syfte, frågeställning samt forskningsöversikt och de för uppsatsen relevanta avgränsningar. I kapitlet finns även en beskrivning av uppsatsens material samt teori och metod.

Det andra kapitlet ger en genomgång av de begrepp som återfinns hos Gustavo Gutiérrez och Gustaf Wingren i syfte att ge en bakgrund för de antaganden som potentiellt kan göras i uppsatsens senare delar.

Kapitel tre ger en överblick gällande liturgi i förhållande mellan Gud och människan samt en överblick kring revisionerna avseende litanian mellan åren mellan 1937–2017.

¹⁸ Duncan JM. 1920. ”The Preces, Responses, and Litany of the English Church: A By-Way of Liturgical History. III” i *The Musical Times Vol. 61*, No. 932 (Oct. 1, 1920), s. 692–694, <https://doi.org/10.2307/908149>, åtkomst 221030.

Kapitel fyra behandlar diskussionen kring litanian i förhållande till Gustavo Gutiérrez och Gustaf Wingren samt redovisar slutsatser som kan dras av diskussionen i kapitel tre med potentiella förslag på vidare forskning. Uppsatsens fjärde kapitel behandlar min diskussion gällande litanian, Wingren och Gutiérrez. Det femte kapitlet sammanfattar min diskussion för att i uppsatsens sjätte kapitel övergå till att presentera de slutsatser jag drar utifrån min analys och diskussion.

Kapitel 2: Bakgrund

Min uppsats består av en analys av litanian i ljuset av två teologer och min ansats är att undersöka hur denna går att förstå utifrån Gustavo Gutiérrez befrielsesteologi samt Gustaf Wingrens skapelsteologi. I det här kapitlet behandlar jag dessa två teologer och redogör kortfattat för deras respektive teologiska tankar såsom de är presenterade i de valda skrifterna som presenterats under Kap 1.3 samt 1.6.

I läsningen och appliceringen av dessa teologers teorier behöver jag göra ett urval för att hålla mig innanför ramen för kandidatuppsatsen således kommer inte samtliga tankegångar som står att finna i deras respektive verk att presenteras i sin helhet. Istället kommer jag att göra ett urval bland deras teorier på ett sätt såsom jag bedömer vara relevant för den här uppsatsens syfte.

Konkret innebär detta att jag hos Gustavo Gutiérrez kommer att fokusera på Gutiérrez betoning av förändrade samhällsstrukturer, medan jag hos Gustaf Wingren fokuserar på hans beskrivningar av människans relationer till andra människor, skapelsen och Gud.

2.1 Gustavo Gutiérrez och befrielsesteologi

Leonard Boff och Clodovis Boff menar att befrielsesteologi alltid utgår från de utsattas perspektiv och att detta är en central del i det kristna livet.¹⁹

För att kunna förstå teorierna hos Gustavo Gutiérrez behöver vi därför kortfattat undersöka det sammanhang och den sociala kontext som var ursprunget och orsaken till hans befrielsesteologi.

Bakgrund

Gustavo Gutiérrez föddes 1928 i Lima, Perú. 1959 prästvigdes han i romersk-katolska kyrkan och är präst i enlighet med den tradition som finns inom dominikanorden.

Gutiérrez bakgrund innan han prästvigdes är inom psykologi, filosofi och medicin.²⁰

¹⁹ Boff & Boff 2012, s. 43–44.

²⁰ <https://academic.eb.com/levels/collegiate/article/Gustavo-Guti%C3%A9rrez/433083>, åtkomst 221102.

1971 lägger Gutiérrez fram *A Theology of Liberation* vilken kan beskrivas som en hörnsten och definierande text för det som numera kallas befrielsesteologi.²¹

Det övergripande temat i texten är presentationen av en ny form av spiritualitet där fokus ligger på solidaritet med de fattiga eller de som kan ses vara i en utsatt livssituation och kan beskrivas ha uppmuntrat romersk-katolska kyrkan att arbeta för en förändring i sociala och ekonomiska institutioner och sammanhang med det yttersta målet av att uppnå en högre grad av social rättvisa.²²

Teologi

I sitt inledande kapitel i *A Theology of Liberation* ger Gutiérrez en inledande reflektion kring vad som är den yttersta intentionen med teologi. Gutiérrez menar att teologi på ett fundamentalt plan är en del av varje trostövare då Gud kan ses vara den som ger liv och genom detta blir kunskap om Gud som är en del av varje individ oavsett individens förhållande till organiserat religiöst liv.²³

Den klassiska teologin, enligt Gutiérrez, har ägnat sig åt två huvudspår: 1) teologi som vishet och 2) teologi som rationell kunskap.²⁴

Teologi som vishet menar Gutiérrez har främst utgått från en intellektuell reflektion över samtidens förhållande till Gud och är främst ett spår som stod att finna inom kloster och tillhörande rörelser.²⁵

Teologi som rationell kunskap är det som mer utpräglat definierar teologi som en vetenskap och teologer såsom exempelvis Thomas av Aquino har systematiserat och förklarat teologin såsom förnuftet dikterar.²⁶

Gutiérrez menar att det därtill finns belägg för teologi som kritik mot rådande praxis i den aktuella samhällsliga kontexten.²⁷

²¹ <https://academic.eb.com/levels/collegiate/article/Gustavo-Guti%C3%A9rrez/433083>, åtkomst 221102.

²² Gutiérrez 2001, s. 34–35.

²³ Gutiérrez 2001, s. 47.

²⁴ Gutiérrez 2001, s. 48.

²⁵ Gutiérrez 2001, s. 48.

²⁶ Gutiérrez 2001, s. 50.

²⁷ Gutiérrez 2001, s. 50.

Det som åsyftas är att teologi utgår från den utgivande kärleken mot vår nästa. Gutiérrez förtydligar detta genom att parafasera Paulus: "love is the nourishment and the fullness of faith, the gift of one's self to the Other".²⁸

För Gutiérrez är det en central punkt att tro inte bara kan utgå från den tidigare klassiska teologin där tankegångar och teorier enbart är intellektuellt stoff, utan är något som är djupt rotat i ett åtagande av en positionering för livet.

Gutiérrez menar att förståelsen av frälsningen från synden kan förklaras i termerna av att befrielsen kan ses som en undslippande från den nuvarande situationen. Det Gutiérrez menar är att det handlar om den strukturella synden snarare än den individuella synden. Den strukturella synden kan uppfattas vara det som fjättrar ett samhälle som ett resultat av sin närvaro och upprätthållande i samhällets konstruktion samt ses vara orsak till den individuella synden.²⁹

Min fråga till Gutiérrez är följande, vad är det som mänskligheten behöver befrias från? Gutiérrez menar att synden är det som fjättrar mänskligheten och skriver följande:

The notion of salvation implied in this point of view has two well-defined characteristics: it is a cure for sin in this life; and this cure is virtue of a salvation to be attained beyond this life.³⁰

Synden är det som, enligt Gutiérrez, står i vägen för en bättre morgondag. För att kunna förstå hans resonemang är det av vikt att belysa hans definition av den aktuella synden. Det Gutiérrez menar är synd definierar han som ett avbrott i relationen till Gud, men menar också att det inte stannar där. Den vidare förståelsen av synden, såsom den definieras av Gutiérrez, är att den är ett avbrott i relationen till den mänskliga naturen, andra människor och skapelsen.³¹

Då Gutiérrez menar att synden ytterst får människan att dra sig inåt i sig själv förloras kontakten med det som Gutiérrez menar är kärnan i det kristna livet, den utgivande kärleken till andra.³² Frälsningen kan utifrån detta ses som befrielsen från den

²⁸ Gutiérrez 2001, s. 50.

²⁹ Gutiérrez 2001, s. 148.

³⁰ Gutiérrez 2001, s. 148.

³¹ Gutiérrez 2001, s. 150.

³² Gutiérrez 2001, s. 50.

inkrökthet, det vill säga det fokus som enbart är inåt och på den egna personen, som uppstår genom detta avbrott.³³

Vidare menar Gutiérrez att frälsning kan liknas utifrån själva världens skapelse.³⁴ Gud skapar världen och ger människan en särskild ställning i denna då världens skapelse initierar världens historia. Människans ställning gör denne till en aktiv agent i uppbyggnaden av världen och mänsklighetens historia.³⁵ Som ett resultat av att Gud har varit en katalysator för mänsklighetens historia samtidigt som Gud kan beskrivas som dess orsak påtalar Gutiérrez att människan kan ses vara en förlängning av Guds handlande i förhållande till de människor som på något vis befinner sig i utsatthet, lidande eller nöd. Detta skulle i sin tur kunna tolkas att människan har ett särskilt ansvar tillsammans med andra människor för världens historia.

Gutiérrez återger Karl Barths tankar gällande den roll som antropocentrismen har haft: "Man is the measure of everything, since God became man".³⁶ För Gutiérrez innebär detta att människan har ett särskilt värde i skapelsen och i förlängningen också ett ökat ansvar för den och det som den innehåller. Konsekvensen av detta skulle kunna uppfattas som ett ökat ansvar för mänskligheten och att arbetet för spridningen av ett samhälle grundat på fred som en central punkt i livet.³⁷

De här tankegångarna kan betraktas som ett skifte i hur teologi upplevs. Gutiérrez menar att förståelsen av teologi som enbart något som hör hemma i abstrakta termer istället kan ses som händelser mellan människor och världen.³⁸ En aktiv del i detta, menar Gutiérrez, är att praktisera samma form av utgivande kärlek som Gud kan beskrivas ha gjort vid skapandet av världen.³⁹

³³ Gutiérrez 2001, s. 150.

³⁴ Gutiérrez 2001, s. 153.

³⁵ Gutiérrez 2001, s. 152–153.

³⁶ Gutiérrez 2001, s. 51.

³⁷ Gutiérrez 2001, s. 165, 167.

³⁸ Gutiérrez 2001, s. 51.

³⁹ Gutiérrez 2001, s. 51.

Gutiérrez formulering kan utifrån detta ses vara en del i en ökad kristuslikhet - det vill säga att praktisera utgivande kärlek till den Andre och således vara en motpol mot den inkräkthet som annars råder. Anledningen kan ha sin grund i Guds intention i skapelsen där Gud ger av sig själv i ögonblicket då Gud skapar och sedan fortsättningsvis genom historien via relationerna mellan individerna för att sedan fortsätta i Kristus och befrielsen från synden.

Gud ger av sig själv för sin egen nödvändighets skull eftersom Gud i en kristen kontext kan tolkas vara källan för skapelse, i termerna av utgivande kärlek, där Gud skapar av och genom sig själv. Om Gud ses som kärlekens ursprung baserat på att Gud är grunden, intentionen och föremålet för människans tro och orsaken till människan och övriga delar i skapelsen.⁴⁰ Det som denna kärlek befriar ifrån är den strukturella synden då människans fokus inte längre är på den egna befrielsen utan istället är inriktad på kärleken till vår nästa som en naturlig del av skapelsen och människans natur. En undersökning av den första artikeln i den apostoliska trosbekännelsen ger oss det här perspektivet då allting som är skapat är underställt Skaparen och således lika i värde. Därmed är det min mening att det går att se Gutiérrez betoning på vikten av en teologi som omfattar hela skapelsen och inte bara ett urval i den.

Gutiérrez ger en generell bild av att samhället såsom det är konstruerat idag är en faktor i den strukturella och systematiska orättvisan. Han menar att Guds rike, som är grundat på fred, behöver träda in i historien men freden är avhängig ett etablerande av rättvisa som kommer av en strukturell förändring av den generella samhällsliga kontexten.⁴¹

Genom att församlingen tillsammans ber litanian till förmån för skapelsen och sig själv menar jag att Gutiérrez teologi appliceras då ansvaret för mänskligheten bärs av församlingens bön.

⁴⁰ Bibel 2000, 1 Kor 13:13.

⁴¹ Gutiérrez 2001, s. 166.

2.2 Gustaf Wingren och skandinavisk skapelseteologi

Bakgrund

Gustaf Wingren beskriver själv i *Mina fem universitet* att hans uppväxt kantades av erfarenheten som var samhörigheten i orten Valdemarsvik. Enligt Wingren var den här upplevelsen något som var i högsta grad annorlunda mot den som fanns i Lund och som Wingren hade erfarit under sin tid där.⁴² Det som Wingren pekar ut som definierande för orten Valdemarsviks identitet är att den kan uppfattas som en motpol till Lund. Detta då Wingren menar att den sistnämnda var “ett tillhåll för teoretiska problem under frånvaro av en självklar och allomfattande mänsklig gemenskap.”⁴³

Det som är ett utmärkande drag i Wingrens beskrivning av Valdemarsvik är den vikt som han lägger vid “det normala mänskliga livet” och hur detta gestaltas där.⁴⁴

Wingrens begrepp kan uppfattas som banden mellan människor och där livet i sin helhet, utifrån Wingrens definition, kan ses som en kollektiv händelse snarare än en individuell sådan.⁴⁵

Teologi

Wingrens teologiska bidrag till min uppsats består av hans tankar kring förhållandet mellan skapelsen och människan.

För Wingren kommer livet ur delaktigheten i Gud och poängterar detta när han uttrycker följande: “Att leva innebär att utifrån mottaga”.⁴⁶ Med andra ord går det att förstå detta som en uppmaning att leva i relation till skapelsens övriga delar.

Vidare menar Wingren att Gud förutsätts finnas hela tiden hos mänskligheten och har ytterst sin utgångspunkt i skapelsen och Guds intention med den.⁴⁷ Intentionen som kan bli sedd som gemenskap med Gud och i förlängningen med andra.

Genom relationen till inkarnerade Kristus och genom honom till Gud menar Wingren att

⁴² Wingren G. 1991. *Särtryck ur Mina fem universitet, minnen*. Stockholm: Proprius förlag, s. 8.

⁴³ Wingren 1991, *Särtryck ur Mina fem universitet*, s. 8.

⁴⁴ Wingren 1991, *Särtryck ur Mina fem universitet*, s. 9.

⁴⁵ Wingren 1991, *Särtryck ur Mina fem universitet*, s. 10–11, 17–18.

⁴⁶ Wingren 1958, *Skapelsen och lagen*, s. 28, 42; Wingren G. 1960. *Evangeliet och kyrkan*. Lund: Gleerups förlag, s. 57, 178.

⁴⁷ Wingren 1958, *Skapelsen och lagen*, s. 30–31, 35.

människan får del av livet själv då Wingren definierar livet som något utgående ur Gud.⁴⁸ Detta blir också något som Wingren menar är fundamentalt mänskligt, att människan ska “ständigt bida skapelse, mottaga liv, alltfört skapas.”⁴⁹

En central punkt i Wingrens teologi är att frälsning och skapelse kan tolkas som synonymt med att ge liv. Att då vara en del av detta skapade och som han också påtalar är en del av kristuslikhet, är att vara i gemenskap med det andra i Guds skapelse.⁵⁰

Wingren menar också att för att frälsningen ska bli påtaglig bör den leda till ett förändrat tankesätt och i förlängningen ett nytt sätt att handla. Han menar att synden, det som frälsningen befriar från, kan handla om hanterandet av gemenskapen med Gud och skapelsen.⁵¹

Min förståelse av Wingrens teologi mynnar ut i att delaktigheten i skapelsen är att ta emot livet som beskrivs ges i relation till Kristus. Det här livet är senare förlängningen av Gud, via den som utför en handling för någon annan. Skapandet är handlingen och genom den ges liv på nytt till en ny människa. Genom det här förloppet uppfylls det som Wingren menar är en central punkt i livet, att människan ständigt är i den här rörelsen av skapande genom relationerna till andra människor och som ett resultat av detta i ständig gemenskap med Gud.

I *Evangeliet och kyrkan* menar Wingren att tjänandet av nästan är en central punkt för det kristna livet och påtalar att tjänandet kan tolkas som en egenskap som Gud har lagt ner i den troende.⁵² I detta hänvisar Wingren till K. E. Løgstrup och Løgstrups verk: *Det etiska kravet*. Det etiska kravet, menar Wingren, är det krav som på samma gång är identiskt med det krav som Jesus ställer på mänskligheten och det som samtidigt uppstår i livet själv.⁵³ Det etiska kravet kan ses placera människan i en ställning gentemot sin nästa där den andres behov är det som är det centrala och inte det egna. Det etiska

⁴⁸ Wingren 1958, *Skapelsen och lagen*, s. 31, 43, 45.

⁴⁹ Wingren 1958, *Skapelsen och lagen*, s. 38, 40.

⁵⁰ Wingren 1958, *Skapelsen och lagen*, s. 39, 47–49.

⁵¹ Wingren 1958, *Skapelsen och lagen*, s. 54–55.

⁵² Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 45.

⁵³ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 126.

kravet beskrivs, enligt Løgstrup, som en plikt gentemot andra att betjäna dessa såsom de är bäst betjänta av.⁵⁴

Løgstrup menar att kravet har en radikalitet i sig som kommer av att det är ett outtalat krav. Detta outtalade krav utgår från vad mottagaren av kravet urskönjer vad den som kommer med kravet kan förstås behöver.⁵⁵

Det är däremot av vikt att kravet inte uttalas eller uttrycks mellan de två parterna – då är det inte längre ett etiskt krav enligt Løgstrup, utan ett svar på en förfrågan grundad i vad personen kräver och inte nödvändigtvis vad personen behöver.⁵⁶

En annan del av radikaliteten är att kravet som mottagaren svarar på bör störa den egna ordningen. Detta innebär att det radikala kravet kan ses ur två perspektiv, 1) att det stör det egna behovet av självhävdelse och 2) att det stör samma impuls hos den som mottagaren ger sitt svar till.⁵⁷ Intentionen kan ses vara att inte vara ett redskap för självhävdelsen och den andres egna inkröktthet – utan ett svar på det behov som faktiskt föreligger. Med andra ord kan det alltså ses vara en handling i omsorg om den Andre. Detta går att förstå som en relationsmodell, men det lyfter också frågan om hur det egna jagets plats i den givna samhällskontexten tar sig uttryck.

Løgstrup menar att Gud möter det krav som människan kommer med och att människan ”inte kräver annat än han själv ger.”⁵⁸ Konsekvensen av detta för mänskligheten, som skapad till Guds avbild, kan uppfattas vara att även sträva efter samma sinnelag.

Vidare menar Wingren att svaret på förstörelse i skapelsen är mer av den mänsklighet som Gud har haft som intention – att liv spirar i relationer genom tillhörighet till Kristus och till vår nästa. Detta kan ses utifrån att det lidande som finns i världen kan mötas i kraft av de relationer som Wingren menar är centrala – det vill säga en positiv sådan mellan Kristus, kyrkan och världen.⁵⁹

⁵⁴ Løgstrup K.E. 1994. *Det etiska kravet*. Göteborg: Daidalos, s. 85.

⁵⁵ Løgstrup 1994, s. 85.

⁵⁶ Løgstrup 1994, s. 53, 76.

⁵⁷ Løgstrup 1994, s. 84.

⁵⁸ Løgstrup, 1994, s. 138.

⁵⁹ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 60–61.

Utifrån detta menar jag att det är tydligt att Wingrens teologiska tankar, med bidrag av Løgstrup, visar på en tendens att beskriva relationerna inom skapelsen och vikten av att dessa relationer är förankrade i den enskildes tro på Kristus och den relation som följer därav.

2.3 Slutsats

Under min läsning av Gutiérrez och Wingren framgår det att båda teologerna rör sig kring begreppen 1) Gud, 2) människan och 3) skapelsen samt relationerna mellan dessa begrepp. Det framgår också att de här relationsperspektiven har konsekvenser för varandra när de sätts i ett gemensamt sammanhang. Därför kommer jag att bryta ned min diskussion och utgå från dessa perspektiv i min analys och i min diskussion av litanian.

Kapitel 3: Litanian, liturgi och ömsesidighet

I mitt inledande kapitel gör jag förtydligande gällande vilket namn jag kommer använda mig avseende litanian. Detta då den går under flera olika beteckningar, såsom psalm 700:1, Litanian – kortare form och förbön 8. Samtidigt är texten för förbön 8 och psalm 700:1 samma text där förbön 8 är benämningen som återfinns i *Missale för Svenska kyrkan* och i *Kyrkohandbok för Svenska kyrkan*.

För att lättare kunna synliggöra skillnader i utgåvorna kommer jag att undersöka texterna utifrån tre relationsperspektiv som också står att finns hos både Gustavo Gutiérrez och Gustaf Wingren: 1) Gud, 2) människan och slutligen 3) skapelsen.

Vidare menar jag att innan vi kan förstå litanian utifrån dessa tre perspektiv behöver vi däremot först analysera liturgiska kontext som den kan ses vara en del av.

3.1 Liturgi och ömsesidighet

Carl Henrik Martling menar att en liturgisk handling kan ses om ett händelseförlopp med och i folket snarare än för folket. Detta innebär att litanian som en liturgisk händelse kan ses vara ett förlopp med och i folket.⁶⁰ I detta talar Martling om liturgin som går att förstå som en liturgisk ömsesidighet där det finns dubbla subjekt i de liturgiska handlingarna. Liksom Oljelund menar Martling att det har skett en förändring i hur det som går att beskriva som en ömsesidighet har förändrats över tid. Martling resonemang bygger på att den tidigare synen på liturgiska handlingar har utgått från att människan ber om Guds ingripande för att sedan stanna där.⁶¹

Detta var enligt Martling ett dominerande drag i den tidiga kyrkan. Detta ändrades när kristendomen blev statsreligion i det romerska riket på 300-talet.

Från att ha varit ett inslag som hela församlingen sågs vara en aktiv del av blev således församlingen ett passivt inslag som skulle ta del av Kristi offer snarare än leva ut konsekvenserna av det.⁶²

⁶⁰ Martling C. H. 1989. *Möte mellan två*. Stockholm: Verbum, s. 17.

⁶¹ Martling 1989, *Möte mellan två*, s. 14.

⁶² Martling 1989, *Möte mellan två*, s. 20–21.

Martling beskriver att det har skett en återgång till urkyrkans betoning på deltagandet i de liturgiska handlingarna. Martling belyser att detta kan betraktas som en handling med två subjekt – Gud och de deltagande människorna.⁶³

Det yttersta syftet utifrån Martlings definition kan ses vara att betona folkmässigheten i den liturgiska handlingen utifrån den definition av folkmässighet som Martling gör: att det i det här partikulära sammanhanget handlar om människans roll i liturgin i förhållande till Gud.⁶⁴

Martlings begrepp, folkmässighet, är en signifikant punkt för hans förståelse av liturgin då den inte enbart tjänar till att vara en beskrivande akt för de som tar del av den, utan dess funktion kan snarare ses vara en naturlig förlängning av dopet. Detta då Martling kopplar samman tanken om folkmässigheten med lekmannaskap som medborgarskap i Guds rike genom dopet.⁶⁵

Kopplingen mellan dopet och liturgin menar Martling är den naturliga rörelsen genom dopet och vidare in i den liturgiska rörelsen som följer därav i gudstjänsten.⁶⁶

Martling påtalar att prästen fick en mer framträdande roll i exempelvis mässfirandet där prästens position som en del av folket där denne utförde sina liturgiska partier versus populum nu istället började framföra dem ad orientem.⁶⁷ Konsekvensen är en bortkopplad församling som enbart är där för att ta emot snarare än vara aktiva deltagare.

I ljuset av Martling och konsekvensen av församlingens tillskrivna passivitet är det dags att börja analysera litanian utifrån de tre relationsperspektiven jag inledde med att nämna i det här kapitlet och som min läsning av Wingren och Gutiérrez har mynnat ut i.

⁶³ Martling 1989, *Möte mellan två*, s. 15.

⁶⁴ Martling 1989, *Möte mellan två*, s. 17.

⁶⁵ Martling 1989, *Möte mellan två*, s. 18.

⁶⁶ Martling 1989, *Möte mellan två*, s. 18.

⁶⁷ Martling 1989, *Möte mellan två*, s. 21.

3.2 Litanian mellan år 1937–2017

I det här avsnittet är min intention att titta på litanian utifrån de tre relationsperspektiven 1) Gud, 2) människan och 3) skapelsen genom revisionerna som litanian genomgått under perioden 1937–2017 samt sätta detta i relation till Karin Oljelund och vidare i en diskussion med Gutiérrez och Wingren i kapitel 3.4.

Karin Oljelund gör i sin avhandling *Kristi kropp och Guds folk* en analys av vem som subjektet i de liturgiska partierna i en svenskkyrklig kontext. Oljelund menar att i litanian som återfinns i *Handbok för Svenska kyrkan* (1942) har perspektivet att det är Gud som agerar, snarare än människan. I *Handbok för Svenska kyrkan* (1986) menar Oljelund att perspektivet skiftar och människan i detta har en mer aktiv roll som medskapare och medansvariga i skapelsen.⁶⁸

Oljelunds avhandling poängterar att det i *Handbok för Svenska kyrkan* (1986) är ett större fokus på just människans medskapande i världen och för världen. Oljelund menar att detta märks specifikt vid formuleringen kring församlingens bön i exempelvis förbön 7: “Gud, vi ber till dig för alla som lider under krig och katastrofer, rashat och sociala orättvisor. Vi ber för de plågade. [...] Ge oss förstånd, fantasi och kraft att hjälpa.”⁶⁹

I ljuset av Martling och Oljelund kan detta visa på en förskjutning från den passiva ställning som församlingen hade inför Gud, såsom Martling beskriver det, till en mer aktiv ställning inför Gud och för den utökade församlingen.

Det är min mening, utifrån ovanstående resonemang, att det finns en teologisk rörelse mot den socialt ansvariga församlingen som rör sig mot den mer aktiva ställningen inför Gud i versionen från 2017 i jämförelse med den som fanns i 1937 års psalmbok.

Oloph Bexell menar i sin doktorsavhandling gällande U.L Ullmans liturgiska teologi att en församling som kommer samman och ber skapar teologi genom att de går att förstå som lemmar i Kristi kropp genom sitt dop.⁷⁰

⁶⁸ Oljelund 2009, s. 202.

⁶⁹ Oljelund 2009, s. 203.

⁷⁰ Bexell O. 1987. *Liturgins teologi hos U.L Ullman*. Stockholm: Almqvist och Wiksell International, s. 92.

Genom detta menar Bexel att Ullman ger uttryck för att kyrkans inre också i det här skedet i gudstjänstens liturgiska rörelse blir dess yttre.⁷¹

Båda av Bexells påståenden och analyser av Ullmans liturgiska teologi talar för det som Oljelund och Kathleen Harmon belyser gällande det aktiva deltagandets konsekvenser för gudstjänstfirarna.

Harmon ger i sin skrift *The Mystery We Celebrate, the Song We Sing – A Theology of Liturgical Music* en skildring av betydelsen av församlingens konkreta medverkan genom sin sång i den aktuella liturgiska situationen.⁷² I skriften påtalar Harmon att deltagande i den växling som pågår i liturgins olika moment mellan präst och församling signalerar en närvaro inför Gud och till varandra. Detta menar Harmon är en essentiell del av ett liv i en församlingssamfund.⁷³ Anledningen till att jag lyfter in perspektivet från Harmon är att denne fokuserar, liksom Martling, på en ömsesidighet i det liturgiska mötet.

3.2.1 Litanians historiska kontext

För att kunna beskriva litanians historiska bakgrund är det nödvändigt att titta på dess utveckling i det svenska gudstjänstlivet samt kortfattat belysa förbönens utveckling i den tidiga kristna kyrkan.

I fallet med förbönens plats i den svenskkyrkliga gudstjänstens liturgiska rörelse går det att se en historisk tradition av en sammanhållen förbön med start år 1541. Innan dess finns det en sammanhållen förbön i gudstjänstfirande fram till och med 500-talet e. Kr. Vid skiftet vid 500-talet delades den sammanhållna bönen upp i mindre partier och således försvann den större förbönen.⁷⁴

I reformatoriska sammanhang har litanian nästan alltid funnits som ett alternativ till den allmänna förbönen. Däremot är det av vikt att poängtera att litanian inte har utvecklats i

⁷¹ Bexel 1987, s. 111–112.

⁷² Harmon K. 2008, *The Mystery We Celebrate The Song We Sing - A Theology of Liturgical Music* s. 6.

⁷³ Harmon 2008, s. 43, 45.

⁷⁴ Martling C H. 1992. *Svensk liturgihistoria*. Stockholm: Verbum, s. 218.

samklang med den allmänna förbönen. Litanian avskaffades av Martin Luther under reformationens första år för att år 1529 införas på nytt i ett kortare format och med Allhelgonalitanian som förlaga för att sedan år 1541 föras in på nytt i den svenska gudstjänsthandboken.⁷⁵

Det var därför Olaus Petri år 1541 igen införde det som kan beskrivas som en sammanhållen förbön i svenskt gudstjänstliv. Vid det här tillfället valde Olaus Petri att förlägga förbönen till predikomomentet då han ansåg att förbönen ingick som en del av förkunnelsen från predikstolen – en deklaration gällande det som man tror på.⁷⁶

Under 1800-talets senare del reformerades den svenska mässmusiken och i detta skede ingick även en omstrukturering av gudstjänstordningen. litanian flyttades nu ner från predikstolen till altaret och från anknytningen till predikomomentet till nattvarden år 1894.⁷⁷

Det var också i handboken från 1894 som litanian fick den specifika botkaraktär som den är känd för genom ett dekret om att den skulle användas som allmän kyrkobön på Botdagen samt under fastetidens söndagar. Det var i samband med detta som den fick en medeltida prägel genom växelbön/-sång mellan präst och församling.⁷⁸

Det sammantagna resultatet av det här arbetet blev att Luthers version av litanian stod sig in i modern tid. Martling menar också att det är anmärkningsvärt att den avslutande bönen i litanian är identisk mellan åren 1614 och 1986 – för att år 1986 enbart beröra den språkliga utformningen.⁷⁹

⁷⁵ Martling 1992, *Svensk liturghistoria*, s. 226.

⁷⁶ Martling 1992, *Svensk liturghistoria*, s. 218.

⁷⁷ Martling 1992, *Svensk liturghistoria*, s. 219.

⁷⁸ Martling 1992, *Svensk liturghistoria*, s. 226.

⁷⁹ Martling 1992, *Svensk liturghistoria*, s. 227.

3.3 Analys

I analysdelen har jag delat upp litanian i mindre delar och har följt textstyckena fram till det förväntade svaret från de deltagande gudstjänstfirarna. Efter respektive stycke analyserar jag materialet utifrån Karin Oljelunds teorier för att sedan sätta detta i förhållande till Gutiérrez och Wingren.

Under analys av litanian kommer jag att använda förkortningarna P respektive F användes. P används för den som traditionellt leder den förbönen och F används för församlingens svar.

I analysdelen kommer *Missale för Svenska kyrkan (2017)* att användas då det inte har skett någon större språklig förändring av litanian mellan 1986 och 2017. Det finns en mindre språklig skillnad avseende frasen "fädernesland", men det specifika ordet är synlig redan i versionen från 1937 och försvann ur litanian i bearbetningen till versionen från 2017. Vidare utgår *O Jesu Kriste, Guds Son* ur litanian från 1937 då förutsättningen är en svenskkyrklig högmässa vilket gör att den, enligt instruktion i förbönen från 1937, utgår.

Inledningen till litanian är densamma mellan versionerna som släpptes 1937, 1986 samt 2017:

- P: Evige, allsmäktige Gud
F: Förbarma dig över oss
P: Herre, hör vår bön
F: Herre, hör vår bön
P: Herre Gud Fader i himmelen.
Herre Guds Son, världens Frälsare.
Herre Gud, du Helige Ande.
F: Förbarma dig över oss.
P: Var oss nådig.
F: Hjälp oss, milde Herre Gud.

Inledningen till litanian är gemensam för de olika versionerna som förekommer i uppsatsen. Det som framgår på ett tydligt vis är att talet om Gud upphöjer Gud till en

position överordnad människan. Genom detta menar jag att det skapas en tydlig hierarki som belyser Gud som Skapare och människan som det skapade, avhängig Skaparen.

I den senare delen tilltalas även Treenigheten. Samtliga rader inleder med orden “Herre Gud/Guds” som starkt antyder att den som tilltalas är en och samma, men ändå åtskilda personer.

Genom den här betoningen, och i ljuset av Oljelund, går det att se inledningen som en text som bekräftar den kontext som gudstjänstfirarna är en del av. Genom att bekräfta och tillsammans skapa teologi genom att gemensamt bekänna Gud som evig, Fader i himmelen och Sonen som världens frälsare skapar det en hermeneutisk cirkel där gudstjänstfirarnas förståelse alltfört skapas av detta bekräftande av sammanhang.⁸⁰

Litanian 1937:

P: För alla synder,
för all villfarelse,
för allt ont,
för djävulens försåt och list,
för pest och hungersnöd,
för krig och örlig,
för uppror och tvedräkt,
för eld och våda,
för ond bråddöd,
för den eviga döden.

Litanian 2017:

P: För alla synder,
för lögn och vidskepelse, för allt
ont,
för djävulens grymhet och list,
för pest och hungersnöd,
för krig och världsbrand, för
ondskans makter i himlarymderna,
för uppror och splittring, för eld och
våda, för ond bråd död,
för den eviga döden.

F: Bevara oss, milde Herre Gud.

Den här delen av litanian kan ses behandla vad som de bedjande behöver hjälp med. Min analys av texten fäster sig särskilt på ordet “villfarelse” samt frasen “för onskans makter i himlarymderna”.

Användandet av ordet villfarelser antyder att det som är utanför den givna kontext vari den används, det vill säga i den kyrkliga kontext som deltagarna befinner sig i, är något

⁸⁰ Oljelund 2009, s. 34.

som kan uppfattas som felaktigt. I litanian från *Missale för Svenska kyrkan* (2017) används frasen “för lögn och vidskepelse” vilket istället antyder att det finns acceptans för en icke-samstämmig syn på den tro som församlingen gestaltar. Betoningen, i versionen från 2017, skulle kunna betraktas som en inbjudan till begrundan av det som avviker för senare införlivning i församlingens gestaltning av tro.

Genom det sistnämnda öppnar texten upp för en förståelse av att människans tankar och rationalitet är något som inte bör undvikas samt ger utökad utrymme för nya tankar gällande den tro som gestaltas genom det liturgiska uttrycket. Det blir i ljuset av detta ett språkbruk som betonar människans förmåga att bidra till den kristna kontext vilken människan kan ses befinna sig i.

Oljelund betonar i sin avhandling genom en generell kommentar kring litanian att hon ser spår av inklusivitet i både formuleringen som finns i den äldre upplagan, som Oljelund baserar på versionen från 1942, men som är samma formulering som jag utgår ifrån i den här uppsatsen, och i den senare från 1986.⁸¹

Oljelunds argumentation utgår visserligen inte specifikt från litanian utan är, som jag tidigare nämnt i det här kapitlet, en generell punkt gällande kyrkans förbön.

I litanian såsom den uttrycks i *Missale för Svenska kyrkan* (2017) ingår en formulering som saknar motpart i den äldre versionen som används i det här kapitlet, “för ondskans makter i himlarymderna”.

Tesen som Oljelund driver är att det har skett en förskjutning av människans och församlingens roll vad gäller deras respektive antydda förmåga att agera. Hon poängterar att det i 1986 års version är ett ökat fokus på människan som medskapare.⁸² Detta gör att frasen “för ondskans makter i himlarymderna” ger ett bredare perspektiv på den lokala församlingens betydelse i världen, och vad som i en religiös kontext kan beskrivas som en övergripande kosmisk kamp mot det onda, då församlingen kan förväntas bära ansvar för kampen i skapelsen.

Församlingen kan i förlängningen, utifrån detta, uppfattas vara aktiva deltagare i Guds frälsningsverk då den ses som en del av den snarare än som enbart mottagare av den.

⁸¹ Oljelund 2009, s. 206.

⁸² Oljelund 2009, s. 204.

Gustaf Wingren menar att Gud utgör allt liv och är allt sammantaget mänskligt liv. Genom tillhörigheten till Gud menar jag, tillsammans med Wingren och med stöd av Oljelunds beskrivning av människan som en aktiv agent i skapelsen, att skiftet från passivitet till aktiv medskapare av världen utgår från tron som lever i livet som människor lever – genom detta är tjänandet av andra det centrala i den kristna tron.⁸³

Genom att förhållandet mellan Gud och den bedjande församlingen kan etableras i bedjandet av litanian tillskrivs också de positiva effekter som önskas av Gud genom bönen som deltagarna bär fram till Gud. Ett exempel på detta är frasen ”Herre Gud, världens Frälsare” i litanians inledning samt ”för alla synder”. Detta skulle kunna ses utifrån ingången att de bedjande deltagarna är fångna eller fjättrade under något. Gutiérrez menar att det som håller mänskligheten fången är den strukturella synden – vilken skiljer sig från den individuella synden genom att den kan tolkas systematisera synd i samhällsstrukturer som i sin tur bibehåller förtrycket av de som är i nöd.⁸⁴

Litanian 1937:

P: Genom din heliga födelse,
genom ditt kors och din död,
genom din heliga uppståndelse
och himmelfärd;
i anfäktning och nöd,
i välgång och lycka,
i dödens stund,
på yttersta domen

F: Hjälp oss, milde Herre Gud

Litanian 2017:

P: Genom din heliga födelse,
genom ditt kors och din död,
genom din heliga uppståndelse och
himmelfärd,
i frestelse och fall,
i välgång och lycka,
i dödens stund,
på yttersta domen.

⁸³ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 45, 50; Oljelund 2009, s. 204.

⁸⁴ Gutiérrez 2001, s. 54.

Temat kring aktiva deltagare eller passiva mottagare, utifrån Oljelunds definition, menar jag fortsätter i det här stycket.⁸⁵ Främst menar jag att detta syns i fraserna: “i anfäktning och nöd” samt “i frestelse och fall”.

Termen anfäktning⁸⁶ kan definieras som en själanöd som människan inte kan ta sig ur på egen hand och sålunda behöver hjälp med. I versionen från 2017 är hela frasen ersatt med “i frestelse och fall” vilket signalerar att frestelsen är något som människan själv kan ses ta ett beslut kring. Skillnaden mot versionen från 1937 är att människan kan ses som ett passivt objekt som blir utsatt för själanöd snarare än aktivt ger efter för frestelse.

Den här sektionen i litanian menar jag talar om människans beroende av något eller någon utanför sig själv. Min tolkning och analys av stycket är dels baserat i inledningen till den, de bedjande påminns om vem Jesus är i förhållande till Gud för att sedan be/påminna sig själva om att Gud beskrivs vara med dem i livets alla händelser.

Litanian 1937:

P: Vi arme syndare bedja dig
att du värdes styra och beskärma
din heliga kristna kyrka,
att du värdes sända trogna
arbetare i din skörd,
att du värdes göra ditt namn känt
i hela världen,
att du värdes ena alla trogna,
att det må bliva en hjord och en
herde.

F: Hör oss, milde Herre Gud

Litanian 2017:

P: Vi arma syndare beder dig
att du leder och bevarar din heliga
kristna kyrka,
att du sänder trogna arbetare i din
skörd,
att du med ordet ger din Ande och
kraft,
att du gör ditt namn känt i hela
världen,
att du enar alla trogna, så att det blir
en hjord och en herde.

⁸⁵ Oljelund 2009, s. 205.

⁸⁶ https://www.saob.se/artikel/?unik=A_1371-0063.0IFn#M_A1371_25534, åtkomst 221116.

Även i det här avsnittet finns tydliga markörer för det som Oljelund menar är ett skifte i hur människans roll i förhållande till Gud gestaltas.⁸⁷

I versionen från 2017 antyds det att Gud förväntas och samtidigt uppmanas att leda kyrkan, men att människan har en tydlig roll som medarbetare och även lever under förväntan att vara detta i skapelsen genom att urskilja och bära upp händelser inför Gud. I det här avsnittet menar jag att det kan urskönjas språkliga skillnader som antyder en teologisk utveckling. Karin Oljelund menar att detta är en markör på ett skifte i hur människans roll kan ses ha förändrats samt vilken betydelse den lokala sammanslutningen av kristna kan tolkas inneha.⁸⁸

I versionen av litanian från 2017 placeras en större betoning på ett utrustande av de människor som utgör kyrkan. Detta syns i frasen “att du med ordet ger din Ande och kraft”. Detta går att förstå som att mänskligheten har ett ansvar inför skapelsen att vara en förlängd arm för Gud och ytterst goda förvaltare av hela skapelsen.

Litanian 1937:

P: Att du värdes giva alla folk
fred och endräkt,
att du värdes vara vårt
fäderneslands värn och sköld,
att du värdes välsigna våra hem
och fostra de unga i din sanning
och fruktan.

F: Hör oss milde Herre Gud

Litanian 2017:

P: Att du förunnar alla folk fred och
endräkt,
att du skyddar och bevarar vårt
land,
att du välsignar våra hem,
att du för de unga på dina vägar.

Min analys av den här delen av litanian mynnar ut i ett budskap om det universella perspektivet i skapelsen. I versionen från 1937 nämns följande: “att du värdes vara vårt fäderneslands värn och sköld” vilket skulle kunna uppfattas som ett exklusivt

⁸⁷ Oljelund 2009, s. 204.

⁸⁸ Oljelund 2009, s. 205.

förhållande mellan, i det här sammanhanget, Sverige och Gud.⁸⁹ I detta instämmer jag i utskottets yrkande på avslag avseende den aktuella motionen till Kyrkomötet 2017.⁹⁰

Motionen beskrivs på följande vis:

I motion 2017:129 föreslås att den version av Förbön 8, litanian, som återfinns i 1986 års kyrkohandbok och i Den svenska psalmboken ska bibehållas. Motionären menar att ordet ”fosterland” rymmer fler dimensioner än ordet ”land” och stämmer bättre med litanians högstämda stil.⁹¹

Betoning i versionen av litanian från 1937 betonar starkt det egna landet – vilket också Gudstjänstutskottet från 2017 års Kyrkomöte anser.⁹²

Litanian 1937:

P+F: Herre, förbarma dig över oss.

Kriste, förbarma dig över oss.

Herre, förbarma dig över oss.

P: Herre handla icke med oss efter våra synder,

F: Och vedergäll oss icke efter våra missgärningar.

Litanian 2017:

P: Att du tröstar alla bedrövade och svärmodiga, att du undsätter alla dem som är i nöd och fara, att du vederkvicker och hjälper alla sjuka, att du välsignar allt gott verk, att du förbarmar dig över alla människor, att du nådigt hör vår bön.

F: Hör oss, milde Herre Gud.

De här delarna av litanian är fundamentalt olika texter. Versionen från år 1937 menar jag uttrycker en teologi som antyder att mänskligheten är en passiv mottagare av det som Gud har att ge - i det här fallet förlåtelse.

Det kan tolkas som att människans lott är att ta emot - att acceptera sin livssituation och utifrån detta be om Guds ingripande.

⁸⁹ Oljelund 2009, s. 205.

⁹⁰ <https://www.svenskakyrkan.se/filer/cda23af6-6dd6-48be-950b-a02f216a488f.pdf>, s. 49, åtkomst 221102.

⁹¹ <https://www.svenskakyrkan.se/filer/cda23af6-6dd6-48be-950b-a02f216a488f.pdf>, s. 48, åtkomst 221102.

⁹² <https://www.svenskakyrkan.se/filer/cda23af6-6dd6-48be-950b-a02f216a488f.pdf>, s. 48, åtkomst 221102.

I versionen från 2017 är det istället en helt annan text med ett väldigt annorlunda språk som ger uttryck för en annan teologisk inriktning. Människligheten är i den här versionen aktiva deltagare och ber om Guds hjälp i specifika situationer - människan är en aktiv medskapare av den tillvaro som denna specifika människa tillhör.

I ljuset av Oljelund går det att se en förskjutning av ansvaret för skapelsen. Människan kan i detta ses delta tillsammans med Gud, snarare än som en mottagare av Guds försyn. Likaså sätts församlingen in ett större sammanhang och bjuds in till att ta ansvar för samhället i vilken församlingen verkar.⁹³

Litanian 1937:

P: Herre, allsmäktige Gud, som hör de botfärdigas suckar och tröstar bedrövade hjärtan. Hör den bön som vi i vår nöd frambära, och hjälp oss, att allt det onda som djävulen, världen och vårt eget kött tillfoga oss, må din Andes kraft varda förstört och till intet; på det att vi, frälsta från allt ont, må i din församling alltid tacka och lova dig. Genom din Son, Jesus Kristus, vår Herre.

F: Amen.

Litanian 2017:

P: Herre allsmäktige Gud, du som hör de botfärdigas suckar och tröstar bedrövade hjärtan. Hör den bön som vi i vår nöd bär fram, och hjälp oss så att allt det onda, som djävulen, världen och vi själva tillfogar oss, genom din Andes kraft blir tillintetgjort. Så vill vi, frälsta från allt ont, i din församling alltid tacka och lova dig. Genom din Son Jesus Kristus, vår Herre.

Den avslutande delen på litanian är närmast identisk, med undantag för fraserna "vårt eget kött" respektive "vi själva". Formuleringen från 1937 kan ses ge en negativ bild av människokroppen där det kroppsliga och mänskliga kan ses i ofördelaktigt ljus - vilket i förlängningen skulle kunna innefatta de mer mänskliga egenskaperna än de egenskaper

⁹³ Oljelund 2009, s. 204.

som kan tillskrivas Gud.

Formuleringen från 2017 fäster inte samma vikt vid det väldigt konkret mänskliga, utan antyder en abstrakt förståelse av det som kan uppfattas utgöra det mänskliga såsom exempelvis handlingars intentioner.

3.4 Slutsatser utifrån Gutiérrez och Wingren

Gustavo Gutiérrez

Gutiérrez påtalar att den klassiska teologin kan tolkas ha varit en disciplin vars primära uppgift genom historien har varit att formulera teologiska sanningar. Det som Gutiérrez avser är att istället formulera en teologi som utgår från praktiskt handlande och konkreta insatser i den samhällsliga kontexten som den troende befinner sig i. Bakgrunden till Gutiérrez betoning finns i en av hans huvudpunkter vad gäller den kristna tron – att full gemenskap med Gud nås genom individens svar på Guds kallelse att omvandla världen och bereda väg för ett rike grundad på fred.⁹⁴

För Gutiérrez innebär en fullvärdig mänsklig existens ett återupptäckande av Kristus som Herre över skapelsen – det vill säga över allt som existerar samt som genom sin tillhörighet till Kristus och Kristus existens blivit räddad.⁹⁵ Gutiérrez menar också att Guds inkarnation som Kristus är en samhällsutjämnande händelse och påtalar att det är en förståelse av en likställd mänsklighet inför Gud genom Kristus - det skapade inför Skaparen.⁹⁶

För Gutiérrez är det tydligt att skapelsen är likställd inför Gud och att den kristna historien i världen är präglad av omsorgen om den Andre i människans liv samt att detta utgör en positionering för livet.⁹⁷

Gutiérrez menar att det är just i de mänskliga relationerna som utgör livet där Gud kan uppfattas – med andra ord går det att förstå ärendet som Gutiérrez belyser, att inkarnationen skulle kunna ses möjliggöra för denna horisontella förståelse av

⁹⁴ Gutiérrez 2001, s. 53–54, 166.

⁹⁵ Gutiérrez 2001, s. 99.

⁹⁶ Gutiérrez 2001, s. 51.

⁹⁷ Gutiérrez 2001, s. 50–51.

mänskligheten inför Gud snarare än en förståelsen av relationerna inom skapelsen kan ses som en strikt hierarki.⁹⁸

Gutiérrez menar också att den utgivande kärleken⁹⁹ på nytt har upptäckts och har blivit en central punkt i det kristna livet. Det Gutiérrez menar är att detta sedan har lett till en mer bibliskt förankrad syn på tro, en tro baserad på en handling i tillit. Detta kan uppfattas som ett utgivande av sig själv och således ett engagemang i Gud och vår nästa.¹⁰⁰

Detta engagemang för och i skapelsen är något som även Gustavo Gutiérrez för fram som centralt i det kristna livet - framförallt när den kritiserar rådande praxis och riktar in sig på gåvan av sig själv till någon annan.¹⁰¹

Påminnelsen genom litanian om att Gud kan betraktas som fokus för skapelsen och i förlängningen kan detta bidra till att belysa att ansvaret för skapelsen är lagd på skapelsen själv. Litanian i ljuset av Gutiérrez kan ses bli en kommentar och en riktlinje för den gudstjänstfirande församlingens arbete för att stävja det som Gutiérrez benämner som strukturell synd.

Gustaf Wingren

Gustaf Wingren menar i *Skapelsen och lagen* att hela skapelsen är underställd Gud. Redan i inledningen till litanian dyker det upp teologi som går att urskönja utifrån Wingrens teori om hur allting i skapelsen är utgående ur Gud. Detta då Wingrens teologi utgår från första artikeln i den apostoliska trosbekännelsen som beskriver Gud som himmelens och jordens skapare.

Wingren betonar också, liksom Gutiérrez, att skapelsen är likställd inför Gud och för att den ska få del av livet som utgår från Gud bör människan också vara delaktig i Gud -

⁹⁸ Gutiérrez 2001, s. 51.

⁹⁹ Gutiérrez använder sig av termen ”charity” och det är en term som inte är helt oproblematiskt att översätta till relevant svenska. Därför har jag valt att översätta det med beskrivningen av det som handlingen innebär.

¹⁰⁰ Gutiérrez 2001, s. 50.

¹⁰¹ Gutiérrez 2001, s. 50.

vilket den blir om den engagerar sig i den övriga skapelsen utifrån Wingrens teori.¹⁰²

För Wingren uppstår livet, och är fortgående uppstående, genom den troendes delaktighet i Gud och således människans beroende av Gud.¹⁰³ Jag menar att detta blir tydligt utifrån att det finns ett ömsesidigt beroende av de olika delarna i skapelsen – och genom detta har också de aktiva deltagarna av skapelsen ett större ansvar för den. Wingren påtalar också att det inte kan finnas en positiv relation mellan Kristus och kyrkan om det inte existerar en liknande positiv relation mellan kyrkan och världen.¹⁰⁴

Wingren uttrycker följande gällande just handlingarna som följer av ett liv i delaktighet med Gud och menar samtidigt att detta är en viktig punkt i det kristna livet:

[...] godheten i en handling, hon ska utföra, är Skaparens godhet via en mänsklig handling fram till en nästa, som av Gud i födelsen är skapad till livet och vars liv nu ges på nytt genom den mänskliga handlingen.”¹⁰⁵

Wingren menar att en fundamental punkt i den mänskliga tillvaron är tjänandet av andra. Detta kan ses vara ett resultat av tillhörigheten till Gud där tjänandet kan ses vara något som den som drivs av Gud sysslar med.¹⁰⁶

Genom den definition av synd som Wingren lägger fram kan synd uppfattas som en brist på tillit till Gud och i förlängningen en brist i mänsklighetens förmåga att känna kärlek till Gud och vår nästa.¹⁰⁷ Wingren menar också att den här frånvändheten och medvetenheten om den kommer först i mötet med den kristna trons inkarnerade Gud som Kristus.¹⁰⁸

Detta kompletteras av Kathleen Harmon som menar att liturgisk sång har funktionen av att överskrida och samtidigt uppmuntra delaktighet. Harmon menar att när individen sjunger tillsammans med flera andra individer skapar detta utrymme för den

¹⁰² Wingren 1958, *Skapelse och lagen*, s. 30–31.

¹⁰³ Wingren 1958, *Skapelse och lagen*, s. 28, 30–31, 42.

¹⁰⁴ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 61.

¹⁰⁵ Wingren 1958, *Skapelse och lagen*, s. 168.

¹⁰⁶ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 45.

¹⁰⁷ Wingren 1958, *Skapelse och lagen*, s. 61.

¹⁰⁸ Wingren 1958, *Skapelse och lagen*, s. 63–64, 68, 79.

individuella personen att uttrycka sig i samklang med andra. Syftet enligt Harmon är att släppa individualiteten, och istället bjuda in mångfalden, i syfte att spegla den mångfacetterade bild av Gud som alltings skapare och i förlängningen belysa den inbjudan till delaktighet som Gud kan beskrivas ge mänskligheten tillsammans med sig själv.¹⁰⁹ Även Wingren menar att gudstjänstens böner och sånger ger uttryck för människans karaktär och intention. I Wingrens fall handlar det om att flytta fokus från det egna till sin nästa.¹¹⁰

Wingren menar att syndernas förlåtelse, som finns i den kristna kontexten inom ramen för den här uppsatsen, gäller överallt och erbjuds alla.¹¹¹ Likaså om vi igen undersöker förhållandet mellan kyrkan och världen och där belyser dess universella budskap – det budskap som Wingren menar påtalar vikten av relationen mellan Kyrkan och världen som ytterst reflekterar förhållandet mellan Kyrkan och Kristus.¹¹²

För Wingren handlar det om att möta de behov som människans nästa har, uttalat eller uttalat. Det kan ses vara att leva ut det som Wingren benämner är drivkraften för varje kristen människa – Guds kärlek.¹¹³ Detta är något som kan uppstå genom att använda litanian som en riktlinje för hur den enskilda individen agerar i en församling och i förlängningen hur församlingen sedan agerar i sin givna samhällsliga kontext.

Slutsats gällande litanian utifrån Gutiérrez och Wingren

Jag menar att genom att bjuda in tanken om relation i förhållande till det som uttrycks skapas det som Wingren menar utgör en hörnsten i den kristna traditionen. Det vill säga att tjäna nästan så att dessa i sin tur hjälper varandra och genom detta tillsammans tar ansvar för skapelsen genom att hantera den själanöd som litanian från 1937 uttrycker och som litanian från 2017 uppmanar de deltagande att göra.

Jag menar att Gutiérrez och Wingren kompletterar varandra i det avseendet att de tillsammans skapar ett teologiskt utrymme där människan beskrivs som medansvarig för

¹⁰⁹ Harmon 2008, s. 28.

¹¹⁰ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 248–249, 251.

¹¹¹ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 85.

¹¹² Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 61.

¹¹³ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 45.

skapelsen och samtidigt beroende av vad skapelsen innehåller. I ljuset av litanians formulering och min analys av den menar jag att Andens utrustande av människorna som utgör kyrkan i samhället och för samhället blir tydligt utifrån både Gutiérrez och Wingrens resonemang i den här delen av litanian.

Om detta läses i ljuset av Wingren och Gutiérrez menar jag att den språkliga utvecklingen, och i förlängningen även den teologiska, mer är i linje med skapelsens förhållande till människan och vice versa.

Utifrån diskussionen om utelämnandet av ordet fädernesland kan man utläsa av Wingrens och Gutiérrez ett resonemang där konsekvensen skulle kunna ses vara av större proportioner än vad som initialt kan tros. När den här sektionen av litanian från 2017 läses i ljuset av Wingren och Gutiérrez gör den språkliga skillnaden att det inte längre finns utrymme för en exklusiv tanke gällande nationell utvaldhet. Guds ärende, frälsningen, kan tolkas vara gällande för all mänsklighet i alla tider och på alla platser.

Det kan tolkas att människans lott är att ta emot - att acceptera sin livssituation och utifrån detta be om Guds ingripande. Detta är något som både Wingren och Gutiérrez vänder sig emot. Båda teologerna talar om världens behov av en ny utgångspunkt där människans fokus inte är på sig själv, utan på skapelsen och i förlängningen Gud.¹¹⁴

Wingrens tankar går att förstå utifrån hans definition av synd och som kan kopplas samman med en potentiell konsekvens – nöden. Även om Bibeln nämner synd vid ett antal tillfällen nämner den inte, enligt Wingren, specifikt var den kommer ifrån.¹¹⁵

Utifrån Wingren och Gutiérrez resonemang går det att förstå delar av litanian – utifrån att synden upptäcks i mötet med den kristna trons inkarnerade Gud som Kristus – att medvetenheten av synden kommer i mötet med vår nästa, mitt i det vanliga livet och där det är ett större fokus på den strukturella synden än den individuella synden.¹¹⁶

Även om andra delar av litanian kan uppfattas utifrån att mänskligheten är aktiva medskapare, såsom Oljelund definierar det, är den sista delen av litanian den del som

¹¹⁴ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 60.

¹¹⁵ Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 58.

¹¹⁶ Wingren 1958, *Skapelse och lagen*, s. 63–64, 68, 79, 168; Gutiérrez 2001, s. 148.

återigen samlar deltagarna i bönen och pekar på Gud.¹¹⁷ Även om det går att förstå litanian som ett gemensamt manifest för hanterandet av den strukturella synden talar den bara om intentionen i bönen, Gud kan fortfarande ses vara nödvändig för etablerandet av det som Gutiérrez menar är ett rike grundat på fred – Guds rike.¹¹⁸

¹¹⁷ Oljelund 2009, s. 203.

¹¹⁸ Gutiérrez 2001, s. 166.

Kapitel 4: Sammanfattning

Jag har inom ramen för min uppsats analyserat det material som jag i uppsatsen har benämmt som litanian samt undersökt hur den kan tolkas och utifrån detta förhåller sig till Gud, människan och skapelsen för att försöka besvara min frågeställning.

Utifrån detta har jag sedan undersökt hur människans roll kan uppfattas i relation till Gud och skapelsen genom den teori som Karin Oljelund lägger fram i sin avhandling *Kristi kropp och Guds folk*. Vidare har jag tagit slutsatserna från undersökningen av litanian i ljuset av Oljelund och sedan satt dessa i relation till Gustavo Gutiérrez befrielse-teologi och Gustaf Wingrens skandinaviska skapelseteologi.

Min primära metod har varit en komparativ textanalys av revisionerna av litanian mellan 1937–2017, utifrån Oljelunds teologi och teori, för att sedan använda mig av en textanalys bestående av Gutiérrez och Wingrens teorier och teologier.

Utifrån analysen som uppkommit i samband med detta kan man förstå att det liturgiska uttryck som finns i litanian kan påverka hur människans plats och roll i skapelsen i sin tur kan uppfattas. Genom detta lyfts också relation som gudsuttryck fram i förhållandet till skapelsen och i detta andra människor.

Slutligen går det att urskönja att detta är något som kan påverka synen på gudstjänsten i en kristen kontext – detta som ett direkt resultat av belysningen av relationerna inom skapelsen och mellan de olika delarna av den. Samtidigt är det något som kan betraktas utifrån att liturgi skapar teologi.

Kapitel 5: Resultat

Det som började som en reflektion kring vad den gudstjänstfirande gemenskapen sysslar med i fastetiden, och om orden vi uttrycker kan ha praktiska konsekvenser har nu blivit en kandidatuppsats gällande litanians förhållande till Gud, människans och skapelsen.

Min slutsats efter att genomfört den undersökningen är att litanian kan betraktas som ett befrielse-teologiskt och skapelse-teologiskt uttryck för kärnan i det kristna livet.

Jag menar, liksom Oljelund, att liturgi är och samtidigt skapar teologi.¹¹⁹ Genom detta menar jag att litanian får praktiska konsekvenser för den gudstjänstfirande gemenskapen i det avseendet att den talar om relationer och de vidare konsekvenser detta kan medföra för den samhälleliga kontext i vilken församlingen verkar.

I min uppsats har jag undersökt och analyserat litanian utifrån Karin Oljelund och hennes teori och teologi som menar att människans roll har förändrats från en passiv sådan till en roll som kan beskrivas som medskapare. I detta har Gustavo Gutiérrez befrielse-teologi och Gustaf Wingrens skandinaviska skapelse-teologi bidragit för att ge ytterligare perspektiv på relationerna inom skapelsen och på skapelsens relation till Gud. Utifrån detta har jag gjort en ansats att beskriva detta utifrån tre relationsperspektiv: 1) Gud, 2) människan och 3) skapelsen samt undersöka om, och i så fall hur, dessa kan relatera till varandra.

Min analys av litanian har dels utgått från språkliga skillnader, dels hur den språkliga skillnaden skulle kunna uppfattas utifrån Karin Oljelund, för att senare relateras till Gustavo Gutiérrez och Gustaf Wingren, i förhållande till skapelsen.

Jag har för den här uppsatsen ställt upp följande frågeställning i mitt inledande kapitel: ”hur kan litanian tolkas i ljuset av Karin Oljelunds teori gällande människan som aktiv medskapare tillsammans med Gud samt Gustavo Gutiérrez befrielse-teologi och Gustaf Wingrens skapelse-teologi i förhållande till skapelsen, människan och Gud? ”

¹¹⁹ Oljelund 2009, s. 33.

Jag skulle i detta kapitel ställa ytterligare en fråga utifrån denna i syfte att bredda perspektivet på uppsatsens ansats: vad kan uppsatsens relevans tänkas vara för den gudstjänstfirande gemenskapen i Svenska kyrkan?

Jag menar att utifrån teorin att liturgi skapar teologi såsom Oljelund presenterar den går det att se litanian som en befrielse-teologisk och skapelseteologiskt inriktad positionering rotad i den kristna verkligheten såsom Svenska kyrkan förstår och definierar den.

Särskilt tydligt blir det när de tre relationsperspektiven 1) Gud, 2) människan och 3) skapelsen undersöks i ljuset av Oljelund med stöd av Gutiérrez och Wingren.

5.1 Gud

Gudsbilden som framträder i litanian är, som ett resultat av min analys i kapitel tre, en Gud som kan ses ha kommit att räkna in mänskligheten som medskapare i den verklighet där de lever, rör sig och är till.

Jag menar, liksom Oljelund, att det finns ett skifte i hur litanians språk gällande hur Gud tar sig uttryck.¹²⁰ I versionen från 1937 är det Gud som är mer aktiv där mänskligheten förväntas be om allt som denna upplever att den behöver hjälp med.

I versionerna från 1986 och 2017 är det däremot en Gud som bemyndigar mänskligheten till den grad att rollen som mänskligheten intar kan uppfattas vara aktiva medskapare tillsammans med Gud. I detta är människan förvaltare och sörjare för skapelsen tillsammans med Gud snarare än inför Gud. Genom detta menar jag att det går att urskönja stöd för Gutiérrez och Wingrens teorier och teologier.

I ljuset av att människan, i versionen av litanian från 2017, kan ses som sörjare för skapelsen tillsammans med Gud menar jag att Gutiérrez teori och teologi är av stor relevans.

Baserat på min analys av litanian i kapitel tre menar jag att Gud kan betraktas som en relationell varelse. Människan som en naturlig konsekvens av detta, som skapad till Guds avbild, kan också betraktas som en relationell varelse av nödvändighet – inte av nödvändighet för sin egen skull, utan för att Gud av sin egen nödvändighet skapar människan på det sättet och människan som skapad i Guds avbild följer.

¹²⁰ Oljelund 2009, s. 204.

Utifrån detta menar jag att Gutiérrez tanke om teologi som en icke-abstrakt föreställningsvärld blir synlig – främst utifrån att relationstanken skulle kunna tolkas som en universell sådan och inte är gällande enbart för det partikulära sammanhanget. Detta blir tydligt när Gutiérrez menar att Gud kan ses vara en del av den mänskliga historien genom att vara den som initialt skapade den – och i förlängningen är Gud en del av den genom mänskligheten.

Genom detta skulle Gutiérrez definition av synd – den synd som inte är primärt den individuella utan snarare det som kan ses som roten till den, den strukturella synden – kunna få en konkret handlingsplan. Jag menar att Gud i relation till detta skulle kunna tolkas, utifrån det ansvar som Oljelund hävdar har lagts på människan i litanians språkliga revisioner, vara närvarande i de relationer som är föremål för handlingar gentemot den aktuella människans nästa. Dessa handlingar skulle i sin tur kunna ses som teologiska uttryck härstammande från teologin som skapas i det liturgiska momentet som innehåller litanian.

Wingren menar att livet uppstår i relationen till och delaktigheten i Gud och ”att leva innebär att utifrån mottaga”.¹²¹

I det här fallet innebär det att utifrån ta emot mandat att agera som aktiva deltagare och medskapare i det som Gud, i den kristna kontexten, beskrivs ha skapat.

Wingrens resonemang utifrån att delaktigheten i skapelsen kan uppfattas vara att ta emot liv genom relationen till Gud genom sin nästa är också något som talar om Guds karaktär som en varelse formad och skapande i samt genom relationer.

Vad kan då relevans vara för den gudstjänstfirande gemenskapen? En möjlig ingång är att förstå relevansen som kopplad till den relation som gudstjänstfirande gemenskapen har med Gud genom sitt deltagande i litanian som liturgisk händelse. Oljelund menar att genom det här deltagandet att perspektivet skiftas från den egna individen till det större sammanhanget som kan tänkas vara den världsvida kristna kyrkan.¹²² Det Oljelund menar är att den lokala församlingen, genom deltagande i litanian – som klassificeras

¹²¹ Wingren 1958, *Skapelsen och lagen*, s. 28, 42; Wingren G. 1960. *Evangeliet och kyrkan*, s. 57, 178.

¹²² Oljelund 2009, s. 205.

som en förbön, inte längre identifierar sig som personer i en specifik församling utan istället identifierar sig människor tillhörande Gud genom tillhörigheten till denna via sin egen skapelse.

Det här är visserligen en idealbild då frågan om exempelvis ekumeniskt samarbete kan tolkas vara en samtalsprocess snarare än en plötslig radikal omvandling av världen såsom Gutiérrez förespråkar.¹²³

5.2 Människan

Människans roll menar jag, i enlighet med Oljelund, har förändrats – vilket jag redan kortfattat nämnt i kapitel 5.1. Jag menar också att som en konsekvens av det här skiftet i hur människans roll i förhållande till Gud har förändrats, har även människans roll gentemot sin nästa förändrats.

Det jag syftar på är rollen som aktiv deltagare, eller snarare Guds medskapare, i världen som samtidigt en del av den samt sörjare för den. I detta menar jag att som god förvaltare av densamma ingår ett utökat ansvar för nästan.

Gutiérrez menar att det inte är den individuella synden som är det huvudsakliga bekymret för mänskligheten utan ser snarare detta som ett symptom för något annat – den strukturella synden. Denna strukturella synd är det som kan uppfattas orsaka människans individuella synd då den fjättrar människan i orättvisa och förtryckande strukturer. Detta leder till en spiral av synd som dels drabbar den enskilde, dels dennes nästa.¹²⁴

Gutiérrez menar är att teologins främsta syfte skulle kunna betraktas som kritik mot praxis av ett systematiskt förtryck och i förlängningen strukturell synd och lyfter här fram Paulus ord: "love is the nourishment and the fullness of faith, the gift of one's self to the Other".¹²⁵

Utifrån detta påstående, av Gutiérrez, kan den centrala punkten i förståelsen av

¹²³ Gutiérrez 2001, s. 148.

¹²⁴ Gutiérrez 2001, s. 148.

¹²⁵ Gutiérrez 2001, s. 50.

människan yttersta uppdrag och ansvar vara att leva i relation till sin nästa och genom detta – som en god förvaltare – se till att den här relationen är präglad av liv.

I litanian finns frasen ” [...] att du undsätter alla dem som är i nöd [...]”¹²⁶. Utifrån detta skulle den praktiska appliceringen av frasen kunna vara insikten som kommer, utifrån Gutiérrez och Wingren, att mänskligheten kan ses vara ett verktyg för Guds svar. I detta menar jag att liturgin som kommer till uttryck när den gudstjänstfirande församlingen skapar teologi samt att det blir en teologi grundad i befrielse från strukturell synd. Detta då teologins fokus inte är på den enskilda individen utan snarare på identiteten som Guds folk.¹²⁷

Gustaf Wingrens skapelseteologi utgår från första artikeln i den apostoliska trosbekännelsen: ”Vi tror på Gud Fader allsmäktig, himmelens och jordens skapare”.¹²⁸ Genom detta kan det gå att se skapelsen som en platt organisation i det att den är likställd inför Gud och att detta innefattar hela skapelsen. Genom Wingren, med stöd av Lögstrup, flyttas fokuseringen från handlingar som kan ses vara tänkta att tjäna oss till handlingar utförda för handlingens skull i relation till vår nästa. Genom detta skapas den ömsesidighet som Martling menar utgör de liturgiska handlingarna. Handlingarna som syftar till att skapa ett möte mellan de två subjekten, Gud och människan - de två vännerna såsom Martling definierar det.¹²⁹

Wingren och Gutiérrez skiljer sig åt på den här punkten. Wingren utgår från att hela skapelsen är likställd vilket kan ses som ett kollektivt ansvar från hela skapelsens sida. Detta då Wingren menar att Guds intention med skapelsen är en ömsesidig relation inom den – såsom det exempelvis går att förstå Treenigheten, det vill säga som en relationell företeelse. Gutiérrez å andra sidan menar att människan har en speciell roll i

¹²⁶ *Missale för Svenska kyrkan* 2018, s. 127

¹²⁷ Oljelund 2009, s. 205.

¹²⁸ *Den svenska psalmboken – med tillägg*, sista uppslaget.

¹²⁹ Martling 1989, *Möte mellan två*, s. 13.

skapelsen – vilket Gutiérrez betonar genom att lyfta fram Karl Barths betoning på skapelsens antropocentriska tendens.¹³⁰

Den sista bönen i litanian inleds med frasen, ”Herre, allsmäktige Gud, du som hör de botfärdigas suckar och tröstar bedrövade hjärtan”.¹³¹ Om principen om *lex orandi, lex credendi, lex vivendi* – som vi ber, så tror vi, så lever vi – appliceras blir konsekvensen att den bedjande församlingen intar positionen att den ber och bekänner sin tro för att sedan leva ut den. Detta menar jag är den världsvida kyrkans utmaning och inom ramen för den här uppsatsen specifikt Svenska kyrkans utmaning, hur gestaltar den bedjande församlingen det som den ber om i litanian – speciellt med tanke på att tiden som litanian används i är en tid av botgöring?

Ser Svenska kyrkan sig som en samling av botfärdiga syndare som tillsammans under fastetiden innan påsk bekänner att de vill vara aktiva deltagare i arbetet mot den strukturella synden?

5.3 Skapelsen

Utifrån läsningen av Oljelunds teologi och teori i *Ljuset* av Gutiérrez och Wingren blir det tydligt att människans primära ansvar för skapelsen kan ses ligga i relationerna både i ett inom-mänskligt perspektiv och inom skapelsen.

Jag menar utifrån detta att människan uppmanas att leva i symbios med skapelsen och allt skapat, och när detta görs blir också människans fokus flyttat från den egna inkräktheten till ett vidare perspektiv - inriktat på vår nästa i skapelsen. I och med detta menar jag att vi per automatik, och i den bästa av världar, kommer åt det som Gutiérrez menar är det som fjättrar mänskligheten - och i förlängningen skapelsen - den strukturella synden som föder fram den individuella synden. I detta blir det inte längre en fokusering på den individuella synden, utan kan ses vara något som kan läsas som en uppmaning att betona upprättelse av skapelseordningen där Gud kan tolkas, utifrån Wingrens perspektiv, som den yttersta auktoriteten och måttstocken för det kristna livet.

¹³⁰ Gutiérrez 2001, s. 51.

¹³¹ *Missale för Svenska kyrkan* 2017, s. 128

Det kristna livet som kan då beskrivas utifrån att mänskligheten är en aktiv medskapare och förvaltare av allt skapat – den Andre/nästan inkluderad utan undantag.

Summering

Skapelsens roll och beskrivning i litanian är i en position som kan beskrivas som mindre fördelaktig. Den beskrivs vara full av sådant som kan vara motsatsen till det som Gud står för såsom exempelvis synd, lögn, grymhet, nöd och krig.

Tidigare i det här kapitlet har jag hävdat att Gutiérrez befrielsesteologi och Wingrens skapelsteologi har kunnat appliceras på litanian, och så menar jag fortfarande, men detta rör objekt i skapelsen som har en förmåga att på ett intellektuellt plan se samband mellan skapelsens olika beståndsdelar och tillskriva dessa ett värde.

Skapelsen, i förhållande till relationsperspektiven Gud och människan, menar jag har en risk för att bli ett passivt objekt. Även om Gutiérrez menar att människans särställning i världen är och bör vara i samklang med övriga skapelsen hävdar jag ändå att skapelsen kan få status som ett objekt och medel för något annat.

Det kan finnas en problematik i att hantera strukturell synd när det ramverk som mänskligheten är tänkt att röra sig inom betraktas som ett objekt. Wingren menar att det behöver finnas en positiv relation mellan Kristus och kyrkan – och i förlängningen kan den inte existera om det inte finns en positiv relation mellan kyrkan och världen.¹³²

Frågan är då, hur lever den gudstjänstfirande gemenskapen i en positiv relation till skapelsen?

Min mening är att sättet som den gudstjänstfirande församlingen kan leva i en positiv relation till skapelsen genom att inte nödvändigtvis se skapelsen som ett objekt – utan som ännu en del i relationen till Gud. Precis som det hos Gutiérrez och Wingren kan antydast att livet uppstår i relation till andra människor, menar jag att det också kan innebära att se behovet av en relation till de delar av skapelsen som inte har samma rationella förmåga som tillskrivs människan.

¹³² Wingren 1960, *Evangeliet och kyrkan*, s. 61.

Litanian kan tänkas ge, som jag inledde det här avsnittet med, en beskrivning av en värld som inte är särskilt fördelaktig.

Däremot ger den också en beskrivning av ett hopp om att den kan vara bättre. Teologin som skapas genom det liturgiska uttrycket förmedlar en bild om en Gud som svarar på det som den gudstjänstfirande gemenskapen ber om.

5.4 Förslag på vidare forskning

I arbetet med uppsatsen blev det tydligt att det saknades ett gediget material gällande litanian i förhållande till befrielsesteologi samt skandinavisk skapelsteologi.

Det sistnämnda är överraskande då Svenska kyrkan kan ses vara influerad av just skandinavisk skapelsteologi såsom den definieras av Gustaf Wingren.

Därför skulle jag vilja föreslå ytterligare forskning gällande just skandinavisk skapelsteologi och befrielsesteologi kopplat till liturgisk teologi.

Jag menar att detta är angeläget och menar att min uppsats kan ses som ett inlägg i den debatt som går gällande vad Svenska kyrkan ger uttryck för i sin teologi – och i det här partikulära fallet gäller det den teologi som ges utrymme att formas i liturgin av de deltagande.

I kapitel 5.2 ställer jag upp två utmaningar till Svenska kyrkan och den världsvida kristna kyrkan, 1) hur gestaltar den bedjande församlingen det som den ber om i litanian – speciellt med tanke på att tiden som litanian används i är en tid av botgöring? 2) Ser Svenska kyrkan sig som en samling av botfärdiga syndare som tillsammans under fastetiden innan påsk bekänner att de vill vara aktiva deltagare i arbetet mot den strukturella synden?

Jag menar inte att jag inom ramen för den här uppsatsen kan besvara de här två frågorna eller att det är något som en enskild individ kan åstadkomma, men jag uppmanar den världsvida kyrkan att fortsätta reflektera över den teologi som de olika församlingarna ger uttryck för i relation till Gud, människan och skapelsen utifrån att mänskligheten som helhet kan ses som medskapare samt över hur vi ytterst är goda förvaltare över oss själva, våra medmänniskor och övriga delar av skapelsen som ett resultat av detta.

Litteraturförteckning

- Aurelius Haettner, Eva (2020), 'Psalmen som händelse och handling', *Svenskt Gudstjänstliv*, 95, (Skellefteå: Artos och Norma bokförlag), s. 49–65.
<<https://journals.lub.lu.se/sgl/article/view/23234>>, åtkomst 221031.
- Bexel, Oloph (1987), *Liturgins teologi hos U.L Ullman* (Stockholm: Almqvist & Wiksell International).
- Boff, Leonard & Boff, Clodovis (2012), *Introducing Liberation Theology* (New York: Orbis Books).
- Britannica, The Editors of Encyclopaedia (2022), 'Gustavo Gutiérrez',
<academic.oup.com/levels/collegiate/article/Gustavo-Guti%C3%A9rrez/433083>, åtkomst 221102.
- Den svenska psalmboken* (1957), (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag).
- Den svenska psalmboken - med tillägg* (2019), (Stockholm: Verbum).
- Duncan, JM (1920), 'The Preces, Responses, and Litany of the English Church: A By-Way of Liturgical History. III', *The Musical Times*, 61 (932), s. 692–694,
<<https://doi.org/10.2307/908149>>, åtkomst 221030
- Gutiérrez, Gustavo (2001), *A Theology of Liberation* (London: SCM Press).
- Harmon, Kathleen (2008), *The Mystery We Celebrate, the Song We Sing - A Theology of Liturgical Music* (Collegeville: Liturgical Press).
- Jullander, Sverker (2013), 'Gregoriansk sång i svensk gudstjänst - historiska och aktuella perspektiv', *Svenskt Gudstjänstliv*, 87, (Skellefteå: Artos och Norma bokförlag), 57-84, <<https://journals.lub.lu.se/sgl/article/view/6152>>, åtkomst 221027.
- Leaver, Robin A. 'Lutheran Church Music',
<<https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.46760>>, åtkomst 221028.
- Loewe, J. Andreas (2013), 'Musica Est Optimum: Martin Luther's Theory of Music. Music & Letters', 94 (4), 573–605, <<https://www.jstor.org/stable/24547377>>, åtkomst 221029
- Løgstrup, K. E. (1994), *Det etiska kravet* (Göteborg: Daidalos).
- Martling, Carl Henrik (1989), *Möte mellan två* (Stockholm: Verbum).

- (1992), *Svensk liturghistoria* (Stockholm: Verbum).
- Missale för Svenska kyrkan* (2018), (Stockholm: Verbum).
- Kyrkomötet, Gudstjänstutskottet (2017), '*Gudstjänstutskottets betänkande 2017:1*,
<<https://www.svenskakyrkan.se/filer/cda23af6-6dd6-48be-950b-a02f216a488f.pdf>>, åtkomst 221102.
- Oljelund, Karin (2009), *Kristi kropp och Guds folk - en undersökning av ecklesiologin i Svenska kyrkans huvudgudstjänster 1942–2000* (Skellefteå: Artos och Norma bokförlag).
- Sjöberg, Maria (2020), 'Textanalys', i Martin Svenström och Yvonne Gustavsson (red.),
Metod - guide för historiska studier (Lund: Studentlitteratur).
- Wingren, Gustaf (1958), *Skapelsen och lagen* (Lund: Gleerups förlag).
- (1960), *Evangeliet och kyrkan* (Lund: Gleerups förlag).
- (2022), 'Särtryck ur *Mina fem universitet, minnen*',
<<https://www.svenskakyrkan.se/default.aspx?id=1325603>>, åtkomst 221107.